

บทที่ 10 สายโซ่ชีวิต

10.1 ความหมายของสายโซ่ชีวิต

คำว่าสายโซ่ชีวิต หมายถึง เหตุผลที่ต่อกันจนทำให้เกิดสิ่งมีชีวิตขึ้นมา เหมือนห่วงเหล็กอันเล็ก ๆ ที่ต่อกันหลาย ๆ ห่วงจนเกิดโซ่ขึ้นมาได้ สายโซ่ชีวิตที่จะศึกษาในตำราเล่มนี้ ก็คือ ปฏิจจสมุปบาท ที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ 8 นั้นเอง ในบทนี้ก็เช่นกัน แต่เดิมจะตัดทอนให้ศึกษาเฉพาะเรื่อง แต่เนื้อหาของเรื่องไม่เหมาะที่จะตัดเพราะถ้าตัดความสืบต่อกันไม่ปรากฏ ดังนั้นจึงนำมาศึกษาทั้งเรื่องโดยไม่ตัดทอน

คำว่าสายโซ่ชีวิต แปลมาจากคำว่า ปัจจัยสังคหวิภาค ซึ่งเป็นชื่อหัวเรื่องของปริจเฉทที่ 8 ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ เพราะในบทนี้ท่านกล่าวถึงสิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้น 2 ประการ คือ ปฏิจจสมุปบาท และปฏิฐาน ปฏิจจสมุปบาท แปลว่า ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น หมายถึง ธรรมที่เป็นต้นเหตุให้ธรรมอีกชนิดหนึ่งเกิดขึ้น และธรรมที่เกิดจากเหตุอันนั้นจะเป็นเหตุให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นได้อีก เหมือนลูกเกิดจากพ่อ ต่อไปลูกก็จะกลับเป็นพ่อให้คนอื่นเกิดมาอีก เป็นเหตุเป็นผลสลับกันไปอย่างนี้ไม่มีวันสิ้นสุด จนกว่าจะตัดรากเง่าเดิมออกได้หมด เมื่อตัดรากเง่าเดิมออกได้หมดแล้ว ความเป็นเหตุเป็นผลอันเกิดสืบต่อกันมากก็จะยุติลง การเกิดสืบเหตุสืบผลกันมาอย่างนี้เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประทานชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท

นอกจากธรรมที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทแล้ว ยังมีธรรมอีกชนิดหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยหรือเป็นเหตุในลักษณะต่าง ๆ เหมือนอากาศเป็นปัจจัยให้ก่อไฟติด และอากาศเป็นปัจจัยให้ชีวิตดำรงอยู่ สิ่งทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแก่กันและกันในลักษณะนี้ พระพุทธเจ้าทรงตรัสเรียกว่าปฏิฐาน

ความเป็นปัจจัยที่อาศัยกันเกิดขึ้นในลักษณะทั้ง 2 ประการเท่าที่กล่าวมานี้เป็นกฎธรรมชาติชนิดหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบแล้วนำมาเปิดเผย ขอย้ำว่าธรรมทั้ง 2 นั้น มิใช่เป็นความคิดของพระพุทธเจ้า หากเป็นกฎของโลกที่ได้มีมานานแล้วพร้อมกับโลกและชีวิตที่อุบัติขึ้นมา พระพุทธเจ้าทรงเป็นเพียงผู้ค้นพบกฎของโลกเหล่านั้นเท่านั้น เพื่อความรู้และความเข้าใจในกฎธรรมชาติที่พระองค์ค้นพบนี้ในบทที่ 10 จึงวางหัวเรื่องเพื่อศึกษา 2 ประการ คือ

¹มหาภุมวารวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ 8. พระนคร : โรงพิมพ์มหาภุมวารวิทยาลัย, 2516, หน้า 45.

1. ปฏิจจสมุปปบาท
2. ปฏิจจาน

ความเป็นเหตุเป็นผลของธรรมทั้ง 2 ประเภทนั้นมีรายละเอียดที่ควรศึกษาดังต่อไปนี้

10.2 ปฏิจจสมุปปบาท

ปฏิจจสมุปปบาท แปลว่า สภาวะที่เกิดขึ้นเพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย หรือเกิดขึ้นเพราะความพร้อมเพรียงแห่งเหตุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปปบาทนี้ ในที่บางแห่งท่านเรียกว่า ปัจจยการ คำว่า ปัจจยการ แปลว่า สภาวะธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น บางแห่งก็เรียกว่า อิทัปปัจจยตา ซึ่งแปลว่า สิ่งนี้เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้

ปฏิจจสมุปปบาทนี้ พระองค์ทรงแสดงไว้ 2 รูปแบบ คือ รูปแบบที่แสดงโดยนัยพระสูตร และรูปแบบที่แสดงโดยนัยอภิธรรม สำหรับปฏิจจสมุปปบาทที่แสดงโดยนัยพระสูตรนั้นทรงแสดงธรรมที่เป็นปัจจัยของจิตต่าง ๆ ที่ไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ โดยสรุปก็คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นปัจจัยของจิตข้ามภพข้ามชาตินั่นเอง ส่วนปฏิจจสมุปปบาทที่แสดงโดยนัยอภิธรรมนั้น พระองค์แสดงความเป็นปัจจัยของจิตดวงเดียว ในที่นี้จะแสดงโดยนัยแห่งพระสูตรก่อน ส่วนนัยแห่งอภิธรรมจะกล่าวโดยย่อภายหลัง

ปฏิจจสมุปปบาท มีหัวข้อที่ต้องศึกษา 9 ประการ คือ

1. แม่บท	2. กาล 3	3. องค์ 12
4. อาการ 20	5. เงื่อนไข 3	6. สังเขป 4
7. วัฏฏะ 3	8. มูล 2	9. ภวจักร

1. แม่บท

แม่บทของปฏิจจสมุปปบาท ก็คือ ความเป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นดังนี้

อวิชชา เป็นเหตุให้เกิด สังขาร

สังขาร เป็นเหตุให้เกิด วิญญาณ

วิญญาณ เป็นเหตุให้เกิด นามรูป

นามรูป เป็นเหตุให้เกิด อายตนะ
 อายตนะ เป็นเหตุให้เกิด ผัสสะ
 ผัสสะ เป็นเหตุให้เกิด เวทนา
 เวทนา เป็นเหตุให้เกิด ตัณหา
 ตัณหา เป็นเหตุให้เกิด อุปาทาน
 อุปาทาน เป็นเหตุให้เกิด ชาติ
 ชาติ เป็นเหตุให้เกิด ความแก่ ความตาย และความทุกข์ ความเศร้าโศกอื่น ๆ ความ
 ทุกข์ทั้งมวลย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุผลที่เกิดสืบต่อกันมาอย่างนี้
 ความหมายขององค์ธรรมที่เป็นแม่บทนั้นมีรายละเอียดดังนี้

อวิชชา

อวิชชา แปลว่า ความไม่รู้ โดยองค์ธรรมก็คือ เจตสิกปรุ้งจิตให้งมงามย ไม่รู้ความจริง
 อวิชชามี 8 ประการ คือ

1. ไม่รู้จักความทุกข์ของชีวิต
2. ไม่รู้จักตัณหาอันเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์
3. ไม่รู้จักความดับทุกข์
4. ไม่รู้จักทางให้ถึงความดับทุกข์ คือ มรรคมีองค์ 8
5. ไม่รู้จักอดีต (อาจหมายถึงไม่รู้ว่เคยเกิดมาแล้ว)
6. ไม่รู้จักอนาคต (อาจหมายถึงว่าไม่เชื่อการเกิดใหม่)
7. ไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต
8. ไม่รู้จักปฏิจลสมุปบาท

เมื่อคนเราไม่รู้ธรรม 8 ประการนี้แล้ว ก็ทำให้หลงผิดเห็นร่างกายอันเป็นปรากฏการณ์
 ของธรรมชาติว่าเป็นตัวตน เพราะอำนาจตัณหา เมื่อไม่รู้ความจริงเช่นนี้ ทำบุญจึงเกิดบุญ ทำ
 บาปจึงเกิดบาป เพราะถ้าผู้รู้ความจริงแล้ว ทำบุญหรือทำบาปก็จะไม่เกิดบุญหรือบาปแต่อย่างใด
 บุญและบาป ท่านเรียกว่าสังขาร ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

สังขาร

คำว่า สังขาร แปลว่า สภาวะที่ปรุงแต่งบุญ และปรุงแต่งบาป โดยใจความก็คือบุญบาปที่กล่าวไว้ข้างบนนั่นเอง สังขารมี 3 ประการ คือ

1. เครื่องปรุงแต่งบุญ (บุญญาภิสังขาร)
2. เครื่องปรุงแต่งบาป (อบุญญาภิสังขาร)
3. เครื่องปรุงแต่งให้เกิดในอรูปภพ (อเนญชาภิสังขาร)

เครื่องปรุงแต่งบุญ ก็คือ บุญนั่นเอง โดยองค์ธรรมได้แก่ กุศลเจตนาในกุศลจิต 8 และฌานจิตที่เป็นกุศล 5 รวมเป็น 13 ส่วนเครื่องปรุงแต่งบาป ก็คือ บาปนั่นเอง โดยองค์ธรรมหมายถึง อกุศลเจตนาในจิตคิดทางชั่ว 12 ดวง สำหรับเครื่องปรุงแต่งให้เกิดในอรูปภพ โดยองค์ธรรม ก็คือ กุศลเจตนาในอรูปฌานจิต 4

สังขารอีกชนิดหนึ่ง มี 3 ประการ คือ

1. กายสังขาร คือ ลมหายใจเข้าออก
2. วจีสังขาร คือ วิตก วิจารณ์
3. จิตตสังขาร คือ สัญญา และเวทนา

สังขารทั้ง 3 ประเภทนี้ ก็หมายถึง บุญบาปที่กล่าวไว้ข้างบนนั่นเอง คือ กายสังขาร ก็หมายถึงอกุศลเจตนาในจิตคิดทางชั่ว 12 และเจตนาในกุศลจิต 8 ที่เกี่ยวกับการทำทางกาย ส่วนวจีสังขาร ก็คือ อกุศลเจตนาในจิตคิดทางชั่ว 12 และเจตนาในกุศลจิต 8 ที่เกี่ยวกับการพูด สำหรับจิตตสังขาร ก็คือ อกุศลเจตนาในจิตคิดทางชั่ว 12 เจตนาในกุศลจิต 8 เจตนาในฌานจิตที่เป็นกุศล 5 และเจตนาในอรูปฌานจิตที่เป็นกุศล 4

เมื่อมีบุญและบาปแล้ว บุญและบาปนั้นนั่นเองเป็นตัวสร้างวิญญาณในภพใหม่ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

วิญญาณ

วิญญาณเป็นสภาวะที่เกิดจากบุญและบาป วิญญาณที่เกิดจากบุญบาปนั้นมี 6 ประการ เรียกว่า วิญญาณ 6 คือ

1. วิญญาณที่เกิดทางตาทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 2 ดวง
2. วิญญาณที่เกิดทางหูทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 2 ดวง
3. วิญญาณที่เกิดทางจมูกทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 2 ดวง
4. วิญญาณที่เกิดทางลิ้นทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 2 ดวง
5. วิญญาณที่เกิดทางกายทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 2 ดวง
6. มโนวิญญาณ 22 คือ มโนธาตุ 2 คือ จิตทำหน้าที่รับอารมณ์ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 2 ดวง อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ 3 คือ จิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ 3 ดวง จิตเป็นผลของกุศล 8 ดวง ฌานจิตเป็นวิบาก 5 ดวง อรูปฌานจิตเป็นวิบาก 4 ดวง รวมวิญญาณทั้งหมดมี 32 ดวง เหล่านี้เกิดเพราะบุญบาปเป็นปัจจัย

โดยสรุปวิญญาณที่เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว รวม 10 ดวง กับจิตทำหน้าที่รับอารมณ์ 2 ดวง และจิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์โสมนัส 1 ดวง รวมเป็น 13 ดวง จิตทั้ง 13 ดวงนี้จะเกิดเฉพาะในปวัตติกาลเท่านั้น ส่วนวิญญาณที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ 19 ดวง จะเกิดทั้งในขณะที่ปฏิสนธิและในปวัตติกาล รวมจิต 13 ดวง กับ 19 ดวง จึงเป็น 32 ดวง ซึ่งเป็นวิญญาณที่เกิดเพราะสังขาร คือบุญและบาปเป็นปัจจัย เมื่อวิญญาณปฏิสนธิแล้วจะเป็นเหตุให้เกิดนามรูปซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

นามรูป

นามและรูป เรียกว่า นามรูป นาม คือ ส่วนที่เป็นความคิด ส่วนรูป คือ รูปร่างของสัตว์ที่สามารถเห็นได้ด้วยตา โดยองค์ธรรม นาม คือ นามขันธ์ 3 คือ ความรู้สึกสุขทุกข์ (เวทนาขันธ์) ความจำ (สัญญาขันธ์) และเครื่องปรุงจิต (สังขารขันธ์) ส่วนรูปได้แก่รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน ตามที่ได้กล่าวมาแล้วบทที่ 8 รูปที่เกิดจากกรรมจะเกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ วิญญาณที่ปฏิสนธินั้นจะเป็นปัจจัยให้นามเกิดบ้าง เป็นปัจจัยให้รูปเกิดบ้าง และเป็นปัจจัยให้นามรูปเกิดบ้าง เมื่อมีนามและรูปเกิดขึ้นอย่างนี้จะทำให้เกิดอายตนะ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

อายตนะ

เมื่อนามรูปปรากฏในมดลูกของมารดาแล้ว จะเป็นปัจจัยให้อายตนะเกิดในเวลาต่อมา

อายตนะที่เกิดจากนามรูปนั้นมี 6 คือ

1. ประสาทตา
2. ประสาทหู
3. ประสาทจมูก
4. ประสาทลิ้น
5. ประสาทกาย
6. ใจหรือเนื้อหัวใจ

เมื่อมีตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจปรากฏแล้ว จะเป็นปัจจัยให้เกิดการสัมผัส ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ผัสสะ

เมื่อมีตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจแล้ว ก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดการเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น ได้ร่ำรส รู้สึกสัมผัสทางกาย และรู้สึกนึกคิด การได้เห็น ได้ยินเสียง เป็นต้นนี้ เรียกว่าผัสสะ เราจะเห็นว่าผัสสะนั้นเกิดจากอายตนะโดยแท้ เพราะถ้าไม่มีอายตนะแล้วผัสสะก็เกิดขึ้นไม่ได้ ตัวอย่างเช่น คนไม่มีตา จะไม่เห็นรูป คนหูหนวกจะไม่ได้ยินเสียง เป็นต้น เมื่อมีผัสสะคือ การกระทบกันเกิดขึ้นแล้ว เวทนา คือ ความรู้สึกก็จะเกิดขึ้น ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

เวทนา

เมื่อมีผัสสะ คือ ตาเห็นรูป เป็นต้นแล้ว ต่อมาทันทีนั้นจะเกิดความรู้สึก คือ ถ้าเห็นรูปที่ดี ก็จะเกิดความรู้สึกเป็นสุข เรียกว่าสุขเวทนา ถ้าเห็นรูปไม่ดีก็จะเกิดความรู้สึกไม่ดี เรียกว่าทุกข์เวทนา หรือเมื่อได้ฟังเสียงที่ไพเราะก็จะเกิดความรู้สึกที่ดี ซึ่งเรียกว่า สุขเวทนา เป็นต้น เมื่อเกิดเวทนาแล้ว ก็จะเกิดตัณหาตามติดมาซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ตัณหา

เมื่อเกิดความพอใจในรูปที่เห็น ความพอใจนั้นจะเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัวอย่าง

เช่น เมื่อเห็นรูปหญิงสวย ๆ ก็เกิดความพอใจ ความพอใจนั้นจะเป็นเหตุให้อยากเห็นหญิงสวยนั้นอีก ความอยากเห็นคนสวยก็ดี อยากได้ฟังเสียงเพราะ ๆ ก็ดี อยากได้กลิ่นหอมก็ดี อยากกินอาหารรสอร่อยก็ดี อยากสัมผัสร่างกายที่อบอุ่นก็ดี เรียกว่า กามตัณหา กามตัณหาของผู้ปรารถนาจะเกิดในภพใหม่ เรียกว่า ภวตัณหา กามตัณหาของผู้ที่เชื่อว่าตายแล้วสูญ เรียกว่า วิภวตัณหา โดยสรุปแล้วเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา 3 ประการ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา เมื่อมีตัณหาแล้ว จะเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน คือ การยึดมั่น ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

อุปาทาน

อุปาทาน แปลว่า การยึดมั่น โดยความหมายก็คือ จิตผูกพัน เรียกว่า อุปาทาน อุปาทานมี 4 ประการ คือ

1. ยึดมั่นกาม (กามอุปาทาน)
2. ยึดมั่นความเห็นผิด (ทิฏฐูปาทาน)
3. ยึดมั่นศีลวัตรที่ผิด (ศีลพัพัตตูปาทาน)
4. ยึดมั่นกายเป็นตัวตน (อัตตวาทุอุปาทาน)

ผู้ที่มีจิตผูกพันอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสทางกาย เรียกว่า ยึดมั่นกาม ผู้ที่มีความเห็นผิด 10 ประการ คือ 1. เห็นว่าให้ทานไม่มีประโยชน์ 2. เห็นว่าการบูชาต่างๆ ไม่มีประโยชน์ 3. เห็นว่าการต้อนรับแขกด้วยอามิสไม่มีประโยชน์ 4. เห็นว่าการทำความดี ทำความชั่วไม่มีผล 5. เห็นว่าชาตินี้ไม่มี 6. เห็นว่าชาติหน้าไม่มี 7. เห็นว่ามารดาไม่มีบุญคุณ 8. เห็นว่าบิดาไม่มีบุญคุณ 9. เห็นว่าพวกสัตว์ที่ลอบเกิด เช่น เทวดาไม่มี 10. เห็นว่าผู้ปฏิบัติชอบและรู้แจ้ง เช่น พระพุทธเจ้าไม่มี ผู้ที่มีความเห็นทั้ง 10 ประการนี้ เรียกว่า ยึดมั่นความเห็นผิด

ผู้ที่มีความเห็นว่า การจะทำตนให้พ้นทุกข์ก็ดี การจะทำตนให้บริสุทธิ์ก็ดี การจะขึ้นสวรรค์ก็ดี จะต้องประพฤติอย่างใดบ้าง จะต้องประพฤติอย่างสุนับ้าง ต้องเป็นซีเปลือยบ้าง ผู้ที่ประพฤติดังว่ามานี้เรียกว่า ยึดมั่นศีลวัตรที่ผิด ส่วนผู้ที่มีความเห็นว่ากายเป็นของตน เวทนาเป็นของตน ความจำเป็นของตน ความรู้สึกนึกคิดเป็นของตน เรียกว่า ยึดมั่นกายเป็นตัวตน

ตัณหากับอุปาทาน มีลักษณะที่อาจจะสับสนกัน ท่านจึงอธิบายให้เห็นชัดว่า ความ

อยากที่มีกำลังอ่อนจัดเป็นต้นหา ความอยากที่มีกำลังรุนแรงจัดเป็นอุปาทาน หรืออีกนัยหนึ่ง ท่านอธิบายว่า ความปรารถนาในอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง เปรียบเหมือนโจรที่ยื่นมือออกไปในที่มืด จัดเป็นต้นหา การยึดอารมณ์ที่ได้รับแล้ว เหมือนโจรจับของที่ถึงมือแล้ว จัดเป็นอุปาทาน

เมื่อมีอุปาทาน คือความยึดมั่นอย่างนี้แล้ว ความยึดมั่นนั้นจะเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ภพ

ตราบใดที่จิตของสัตว์ยังยึดมั่นอยู่ในอุปาทาน ตราบนั้น การยึดมั่นย่อมจะอำนวยให้เกิดภพ คำว่าภพมี 2 ประการ คือ

1. กรรมภพ
2. อุปัตติภพ

กรรมภพ ก็คือ เจตนาในจิต 29 ดวง คือ เจตนาในจิตคิดทางชั่ว 12 ดวง เจตนาในกุศลจิต 8 เจตนาในฉานจิตที่เป็นกุศล 5 และเจตนาในอรูปรูปฉานจิตฝ่ายกุศล 4 รวมเป็น 29 ดวง จิตทั้ง 29 ดวงนี้ เรียกว่ากรรมภพ

ขันธ์ หรือรูปร่างที่เกิดขึ้นเพราะกรรมภพนั้น เรียกว่า อุปัตติภพ อุปัตติภพก็คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดของสัตว์ทั้ง 31 ภูมินั้นเอง คำว่า อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพนั้นหมายถึงเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพที่กล่าวมาแล้ว เมื่อมีกรรมภพเช่นนี้ กรรมภพนั้นจะเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ชาติ

การที่ร่างกายของสัตว์ปรากฏเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ปรากฏร่างกายมนุษย์ ปรากฏร่างกายของสัตว์ดิรัจฉานเป็นต้น เรียกว่า ชาติ คำว่าชาติแปลว่า ความเกิดซึ่งก็หมายถึงอุปัตติภพ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เพราะอุปัตติภพหมายถึงความเกิดขึ้นของขันธ์ 5 ขันธ์ 4 และขันธ์ 1 สัตว์ที่เกิดในกามภพและรูปภพ มีขันธ์ครบทั้ง 5 ขันธ์ สัตว์ที่เกิดเป็นอรูปรูปพรหม มีขันธ์ 4 ขันธ์ ส่วนอสังขญีพรหม เป็นสัตว์ที่มีขันธ์เดียว คือ รูปขันธ์ ชาติมี 2 ประการ คือ รูปชาติ

และนามชาติ การปรากฏของรูป 28 เรียกว่า รูปชาติ การปรากฏของวิญญาณ เรียกว่า นามชาติ รูปชาติ และนามชาติ ปรากฏพร้อมกันในขณะปฏิสนธิ เมื่อมีชาติ คือ ความเกิดแล้ว ความเกิดนั้นเองเป็นปัจจัยให้เกิด ความแก่ ความตาย และความทุกข์อื่น ๆ ความข้อนี้นี้เราจะเห็นได้ง่าย คือ ถ้าเราไม่เกิดความแก่ ก็ไม่เกิดความตาย และความทุกข์อื่นก็จะไม่มีเกิดมาด้วย แต่เพราะเรามีชาติ คือ ความเกิด ความแก่ ความตาย และความทุกข์อื่น ๆ จึงปรากฏตามมา

ชีวิตของสัตว์ทั้งมวลล้วนเกิดมาเพราะการเกิดสืบต่อแห่งปัจจัยที่เกิดสืบ ๆ กันมา อย่างนี้หาใช่เกิดมาเพราะพระเจ้าเนรมิตให้เกิดไม่ เมื่อสัตว์ปรารถนาความดับทุกข์ จะต้องดับที่รากเงาของปัจจัย คือ ดับอวิชชา เมื่ออวิชชาดับ สังขารก็ไม่เกิด เมื่อสังขารไม่เกิด วิญญาณก็ไม่เกิด เมื่อวิญญาณไม่เกิด นามรูปก็ดับ เมื่อนามรูปดับ อายุตนะก็ดับ เมื่ออายุตนะดับ ผัสสะการกระทบก็ดับ เมื่อผัสสะดับ เวทนาจับดับ เมื่อเวทนาจับดับ ตัณหาก็จับดับ เมื่อตัณหาก็จับดับ อุปาทานก็ดับ เมื่ออุปาทานดับ ภพก็ดับ เมื่อภพดับ ความเกิด คือชาติก็ไม่มี เมื่อไม่มีการเกิด ความแก่ ความตาย และความทุกข์อื่น ๆ ก็สิ้นสุดลง การสิ้นสุดแห่งกองทุกข์เช่นนี้ พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่า นิพพาน

2. กาล 3

ปัจจัยของปฏิจจสมุปบาททั้ง 12 ประการนี้ มีความเป็นเหตุผล หรือการเกิดสืบ ๆ กันในกาลที่ต่างกัน คือ ปัจจัยบางอย่างเป็นเหตุในอดีต ซึ่งให้เกิดผลในปัจจุบัน ปัจจัยที่เกิดในปัจจุบันเป็นปัจจัยให้เกิดผลในอนาคต ดังนั้น ในปฏิจจสมุปบาทจึงมีกาล 3 คือ

1. ปัจจัยเป็นส่วนในอดีตกาล
2. ปัจจัยเป็นส่วนปัจจุบันกาล
3. ปัจจัยเป็นส่วนในอนาคตกาล

อวิชชาและสังขาร เป็นปัจจัยในอดีตกาล เพราะธรรมทั้ง 2 ประการนี้ สัตว์ได้สร้างไว้ในอดีต จึงทำให้เกิดขึ้นในปัจจุบัน หากอวิชชาและสังขารของสัตว์นั้นไม่มี ความปรากฏเป็นสัตว์บุคคลในปัจจุบันภพก็หาไม่ได้ไม่

วิญญาน นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ รวม 8 ปัจจัยนี้ เป็นปัจจัยในปัจจุบัน เพราะธรรมทั้ง 8 ประการนี้เป็นผลของอวิชชาและสังขาร

ความแก่และความตาย เป็นปัจจัยในอนาคต เพราะว่าธรรมทั้ง 2 ประการนี้ จะปรากฏ ในอนาคตของชาติในปัจจุบัน

3. องค์ 12

องค์ 12 หมายถึง ปัจจัยที่เกิดสืบ ๆ กันมานั้นมี 12 องค์ คือ ตั้งแต่อวิชชา-ความแก่ และความตาย ส่วนความทุกข์อื่น ๆ เช่น ความโศก การพร่ำเพ้อ ความทุกข์ ความน้อยใจ และความคับแค้น ทั้งหมดนี้เป็นความทุกข์ที่ไหลออกมาจากชาติ หรือเป็นความทุกข์ที่เป็นผลของชาติ ไม่ใช่เป็นองค์ธรรมที่ให้เกิดปฏิจจสมุปบาทโดยตรง

4. อากา 20

อากา 20 คือ ปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทที่กระจายไปในกาลต่าง ๆ คือ ปัจจัยบางอย่าง เป็นเหตุในอดีต บางอย่างเป็นผลในปัจจุบันเป็นต้น ดังนั้น ปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทจึงจัดได้ 20 อากา ใน 20 อากานี้ แบ่งเป็นหมวดตามเหตุตามผลในกาลทั้ง 3 ได้ 4 หมวด คือ

1. ธรรมที่เป็นเหตุในอดีต 5
2. ธรรมที่เป็นผลในปัจจุบัน 5
3. ธรรมที่เป็นเหตุในปัจจุบัน 5
4. ธรรมที่เป็นผลในอนาคต 5

ธรรมที่เป็นเหตุในอดีต 5 ประการ ก็คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพ อวิชชา และสังขาร เป็นเหตุในอดีตชาติ ได้กล่าวมาแล้วแต่ในที่นี้เพิ่มตัณหา อุปาทาน และภพ เข้าไปอีกก็เพราะมีเหตุผลว่า ถ้ามีอวิชชาและสังขารแล้ว ตัณหา อุปาทาน และภพก็ต้องมี หรือเมื่อมีตัณหา อุปาทาน และภพแล้ว อวิชชาและสังขารก็ต้องมีเหมือนกัน

ธรรมที่เป็นเหตุในอดีต 5 ประการนั้น ก่อให้เกิดผลธรรม 5 ประการ คือ วิญญาน นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ธรรมทั้ง 5 ประการนี้ จึงถูกเรียกว่า ธรรมที่เป็นผลในปัจจุบัน 5

ธรรมที่เป็นผลในปัจจุบัน 5 ประการนั้น เป็นตัวก่อให้เกิดมีตัณหา อุปาทาน ภพ อวิชชา และสังขาร ในปัจจุบัน หมายถึงว่า ผลในปัจจุบัน 5 ประการ เป็นเหตุให้เกิดเหตุปัจจุบัน 5 ดังนั้น ตัณหา อุปาทาน ภพ อวิชชา และสังขาร จึงจัดเป็นธรรมที่เป็นเหตุในปัจจุบัน

ธรรมที่เป็นผลในอนาคต 5 ประการก็คือ วิญญาณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ และเวทนา เพราะว่าเมื่อมีธรรมที่เป็นเหตุปัจจุบัน 5 ประการแล้ว ก็จะต้องมีธรรมที่เป็นผลในอนาคต 5 คือ มีวิญญาณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ และเวทนา

ในอภการ 20 นั้น ถ้าสังเกตให้ดีแล้วจะมีธรรมเพียง 2 ประการ คือ

1. ธรรมที่เป็นเหตุ
2. ธรรมที่เป็นผล

ธรรมที่เป็นเหตุ แบ่งออกเป็น 2 คือ ธรรมที่เป็นเหตุในอดีต และธรรมที่เป็นเหตุในปัจจุบัน ธรรมที่เป็นเหตุในอดีต และธรรมที่เป็นเหตุในปัจจุบัน ก็มีสภาพธรรมอย่างเดียวกันคืออวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพ ต่างกันแต่ถ้าเป็นเหตุในอดีตก็ยกอวิชชาขึ้นต้น แต่ถ้าเป็นปัจจุบันก็ยกตัณหาขึ้นต้น

ธรรมที่เป็นผล แบ่งออกเป็น 2 คือ ธรรมที่เป็นผลปัจจุบัน และธรรมที่เป็นผลในอนาคต ธรรมทั้ง 2 นี้มีสภาพเหมือนกัน คือ วิญญาณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ และเวทนา

ธรรมที่เป็นผลในปัจจุบัน 5 ประการนั้น เกิดมาจากธรรมที่เป็นเหตุในอดีต 5 ประการ ส่วนธรรมที่เป็นผลในอนาคต 5 ประการนั้น เกิดมาจากธรรมเป็นเหตุในปัจจุบัน 5 ประการ

5. เงื่อนไข 3

เงื่อนไขคือ จุดต่อระหว่างปัจจัยในปฏิจจสมุปบาท การเกิดสืบสายกันของปฏิจจสมุปบาท นี้ ย่อมจะทำให้มีเหตุผลต่อกัน หรือประสานกัน การประสานกันของปัจจัยอย่างนี้เรียกว่า เงื่อนไขหรือสนธิ มี 3 ประการ คือ

1. เหตุต่อผล
2. ผลต่อเหตุ
3. เหตุต่อผล

สังขารเป็นอดีตเหตุต่อกับวิญญาน ซึ่งเป็นผล เรียกว่า เหตุต่อผล เวทนาซึ่งเป็นผลปัจจุบันต่อกับตัณหา ซึ่งเป็นเหตุปัจจุบัน เรียกว่า ผลต่อเหตุ ภพเป็นปัจจุบันเหตุต่อกับชาติอันเป็นอนาคต เรียกว่า เหตุต่อผล

6. สังขเป 4

สังขเป แปลย่อ สังขเปในปฏิจสุมุปปบาท หมายถึง การย่อปัจจัยในปฏิจสุมุปปบาท ทั้ง 12 ลงเหลือ 4 หมวด คือ

1. สังขเปที่เป็นเหตุในอดีต
2. สังขเปที่เป็นผลในปัจจุบัน
3. สังขเปที่เป็นเหตุในปัจจุบัน
4. สังขเปที่เป็นผลในอนาคต

สังขเปที่เป็นเหตุในอดีตมี 2 คือ อวิชชา และสังขาร สังขเปที่เป็นผลในปัจจุบันมีธรรม 5 ประการ คือ วิญญาน นามรูป आयตนะ ผัสสะ เวทนา สังขเปที่เป็นเหตุในปัจจุบันมีธรรม 3 ประการคือ ตัณหา อุปาทาน และภพ ส่วนสังขเปที่เป็นผลในอนาคต คือ ชาติ และความแก่ และความตาย

สังขเปที่ 1 เป็นปัจจัยให้เกิดสังขเปที่ 2 สังขเปที่ 3 เป็นปัจจัยให้เกิดสังขเปที่ 4

7. วัฏฏะ 3

วัฏฏะ แปลว่า หมุนวน วัฏฏะในปฏิจสุมุปปบาท หมายถึงการหมุนวนของปัจจัยที่ 12 ของปฏิจสุมุปปบาท ในปฏิจสุมุปปบาทท่านแบ่งวัฏฏะออกเป็น 3 คือ

1. กิเลสวัฏฏะ
2. กัมมวัฏฏะ
3. วิปากวัฏฏะ

กิเลสวัฏฏะ แปลว่า การหมุนวนของกิเลส อวิชชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลสวัฏฏะ เพราะเป็นปัจจัยให้ทำกรรม

กัมมวิภวัญญะ แปลว่า การหม่นวนของกรรม เพราะเมื่อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน จึงเกิดกรรม คือ สังขาร 3 ดังนั้น กัมมวิภวัญญะจึงได้แก่สังขาร 3

วิปากวิภวัญญะ แปลว่า การหม่นวนของวิปาก คือ ผลของกรรม คือเมื่อมีกรรมแล้วผลของกรรมก็จะเกิดขึ้น วิปากวิภวัญญะอันเป็นผลของกรรมก็คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ความแก่และความตาย ธรรมเหล่านี้ล้วนเกิดมาจากเหตุ คือ กรรมอันเป็นตัวสังขาร หรือ บุญ บาป นั้นเอง

8. มূল 2

มूल แปลว่า รากเง่า มूलในปฏิจสุมุปบาท คือ รากเง่า ในปฏิจสุมุปบาท รากเง่า หรือมूल มี 2 ประการ คือ

1. รากเง่าในอดีต
2. รากเง่าในปัจจุบัน

อวิชชาเป็นรากเง่าในอดีต อันเป็นเหตุให้เกิดสังขาร วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา

ตัณหาเป็นรากเง่าในปัจจุบัน เพราะเป็นปัจจัยในให้เกิดอุปาทาน ภพ ชาติ และความแก่และความตาย

9. ภวจักร

ปฏิจสุมุปบาท เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภวจักร คำว่า ภวจักร แปลว่า การเวียนตาย เวียนเกิดในภพต่าง ๆ ภวจักรแบ่งออกเป็น 2 ประการ คือ

1. ภวจักรเบื้องตัน (ปุพพันตภวจักร)
2. ภวจักรเบื้องปลาย (อปรัันตภวจักร)

ภวจักรเบื้องตัน หมายถึง ปัจจัยที่เป็นส่วนอดีต ถึงปัจจุบัน ได้แก่กรรม 7 ประการ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ธรรมทั้ง 7 ประการนี้ อวิชชา เป็นตัวนำให้เกิดถึงเวทนา

ภวจักรเบี่ยงปลาย หมายถึง ปัจจัยตั้งแต่ปัจจุบันถึงอนาคต ได้แก่กรรม 5 ประการ คือ ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ความแก่และความตาย กรรมทั้ง 5 ประการนี้ ตัณหา เป็นต้นเหตุให้เกิดได้ถึงความแก่และความตาย

สัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวไปในภพน้อยใหญ่ เพราะอวิชชาเป็นรากเง่า เมื่ออวิชชามีอยู่ กรรมต่าง ๆ ก็เกิดขึ้น เมื่ออวิชชาดับกรรมต่าง ๆ ก็ดับ อวิชชาเกิดและเจริญได้เพราะเครื่องดอง คือ อาสวะ ผู้ปรารถนาจะยุติการท่องเที่ยวในภพน้อยใหญ่ จึงทำลายอาสวะและอวิชชาเสีย

ปฏิจสุมุปปบาทตามที่กล่าวมาเป็นการกล่าวตามนัยแห่งพระสูตร สำหรับการแสดง ปฏิจสุมุปปบาทตามนัยแห่งพระสูตรนั้น พระองค์ทรงแสดงความเป็นปัจจัยในขณะจิตต่าง ๆ กัน ซึ่งมีเหตุมีผลสืบต่อข้ามภพข้ามชาติกันมาตลอดหลายร้อยชาติหลายพันชาติ ส่วนการแสดงปฏิจสุมุปปบาทตามนัยอภิธรรมนั้น พระองค์ทรงแสดงความเป็นปัจจัยในจิตดวงเดียว ซึ่งเกิดและดับในปัจจุบันไม่ข้ามภพข้ามชาติ เจตนาอันเป็นตัวสังขารซึ่งเกิดจากอวิชชาจึงตรัสไว้เพียงสังขารเดียว ไม่เหมือนนัยพระสูตรทรงแสดงไว้ 3 สังขาร สำหรับวิญญานซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปตามนัยพระสูตรนั้น ตามนัยอภิธรรมทรงแสดงว่าวิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามเพียงอย่างเดียว เพราะนามหมายเอานามขันธ์ เมื่อการแสดงปฏิจสุมุปปบาทตามนัยอภิธรรมมุ่งแสดงเฉพาะจิตเกิดดับดวงเดียวแล้วก็ไม่จำเป็นต้องมีรูปเข้ามาด้วย ดังนั้น พระองค์จึงตัดรูปทิ้งเสีย แล้วตรัสว่าวิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามตามที่กล่าวมาแล้ว สำหรับอายตนะก็หมายเอาอายตนะที่ 6 เพียงอายตนะเดียว เพราะอายตนะที่ 6 หมายถึง จิต ผัสสะก็ตรัสไว้ดวงเดียว เพราะเป็นไปขณะจิตดวงเดียวเท่านั้น หลักการส่วนใหญ่ระหว่างนัยพระสูตร และนัยอภิธรรมมีดังที่กล่าวมาเพียงนี้

10.2 ปฏฐาน

คำว่าปฏฐาน แปลว่า ความเป็นปัจจัยต่าง ๆ หรือแปลว่า ความเป็นปัจจัยโดยทั่วไป ก็ได้ ปฏฐานเป็นคำสอนที่ละเอียดลึกซึ้งยิ่งกว่าอภิธรรมทั้ง 6 คัมภีร์ การที่จะอธิบายปฏฐานตามความเข้าใจของตน อาจจะเป็นการเสี่ยงเกินไป ผู้เรียบเรียงจึงขออธิบายตามแนวอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรค และหนังสือคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ที่เขียนโดยนายบุญมี เมธางกูร และนายสมพร ศรีวารทิตย์ เพื่อสะดวกในการศึกษากันต่อไป

พระผู้มีพระภาคตรัสปัจจัยไว้ในคัมภีร์มหาปฏฐาน 24 ปัจจัย คือ

1. เหตุปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นเหตุ
2. อารัมมณปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นอารมณ์
3. อธิปติปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ (อธิปัตติ)
4. อนันตรปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยลำดับ
5. สมันตรปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นลำดับสม่ำเสมอ
6. สหชาติปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเกิดร่วมกัน
7. อัญญมัญญปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยค้ำจุนกันและกัน
8. นิสสยปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นที่อาศัย
9. อุปนิสสยปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง
10. ปุเรชาติปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเกิดขึ้นก่อน
11. ปัจฉาชาติปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเกิดภายหลัง
12. อาเสวนปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยการเสพซ้ำซาก
13. กัมมปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นกรรม
14. วิปากปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นผล
15. อาหารปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยความเป็นอาหาร
16. อินทริยปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน
17. ฌานปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นฌาน
18. มัคคปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นทางเดิน
19. สัมปยุตตปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยประกอบพร้อมกัน
20. วิปยุตตปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยไม่ประกอบกัน
21. อตฺธิปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยมีอยู่
22. นตฺกิปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยความไม่มี
23. วิคตปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยการหายไป
24. อวิคตปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยไม่หายไป

ในปัจจัยทั้ง 24 นั้น มีอธิบายโดยสังเขปดังต่อไปนี้

1. เหตุปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยความเป็นเหตุนี้ท่านประสงค์เอาเหตุ 6 ที่เป็นกุศลเหตุ และอกุศลเหตุ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดจิต เจตสิก และรูปในปวัตติกาล เป็นปัจจัยให้เกิดรูป เกิดจากกรรมในปฏิสนธิกาล และเป็นปัจจัยให้เกิดสัมปยุตตธรรม คือ เวทนา สัญญา และวิญญาณในกาลทั้ง 2

อันเหตุปัจจัยที่เป็นธรรมอุดหนุนในจิต เจตสิก รูป เกิดขึ้นทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาลนี้ เปรียบเหมือนต้นข้าวสาลีอุดหนุนให้เกิดเมล็ดข้าวสาลี และเปรียบเหมือนเพชรเป็นต้นเหตุให้เกิดแสงเพชรฉะนั้น

2. อารัมมณปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นอารมณ์ เรียกว่า อารัมมณปัจจัย ท่านหมายเอาอารมณ์ 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธัมมารมณ เหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น เพราะว่า จิต และเจตสิกจะต้องยึดอารมณ์ทั้ง 6 นี้ไว้เสมอ ถ้าจิตและเจตสิกไม่มีอารมณ์ทั้ง 6 ยึดแล้ว จิตเจตสิกก็จะล้มไปจากวิถีกลับไปอยู่ในฐานจิตรักษาภพ (ภวังคจิต) เปรียบเหมือนคนแก่ต้องยึดไม้เท้าไว้ไม่ให้ล้ม คนแก่เปรียบเหมือนจิตเจตสิก ส่วนไม้เท้าเปรียบเหมือนอารมณ์ทั้ง 6

3. อธิปติปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ เรียกว่า อธิปติปัจจัย อธิปติปัจจัยมี 2 ประการคือ

1. สหชาตาทิปปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นใหญ่ที่เกิดร่วมกัน
 2. อารัมมณาทิปปัจจัย ธรรมที่อุดหนุนโดยยกอารมณ์เป็นใหญ่
- ธรรมทั้ง 2 นั้นมีอธิบายดังนี้

อิทธิบาท 4 คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เรียกว่า สหชาตาทิปปัจจัย เพราะเหตุไร เพราะเมื่อสัตว์พอใจสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างแรงกล้า ฉะนั้น เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณของสัตว์นั้นจะมีฉันทะ คือ ความพอใจเป็นใหญ่หรือเป็นใหญ่ แม้รูปคือร่างกายของสัตว์นั้นก็จะเป็นไปตามอำนาจของเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อันมีฉันทะเป็นใหญ่

นั้นในขณะนั้น และในขณะนั้นธรรมทั้ง 3 คือ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ก็จะไม่เป็นใหญ่ คงมีเฉพาะฉันทะเท่านั้นเป็นประธาน

จิตและเจตสิกห่วงอารมณ์ใดมาก คือ ชอบอารมณ์ใดมากที่สุด อารมณ์นั้นเรียกว่า อารัมมณชาติปปัจจย เพราะจิตเจตสิกทำอารมณ์นั้นให้เป็นอธิปัตติอารมณ์

4. อนันตรปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยลำดับ เรียกว่า อนันตรปัจจัย โดยใจความก็คือ มโนธาตุ (จิตทำหน้าที่รับอารมณ์) เกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา มโนวิญญาณธาตุ (จิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์เป็นต้น) เกิดต่อจากมโนธาตุ จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตาเป็นอนันตรปัจจัยให้มโนธาตุเกิด ส่วนมโนธาตุก็เป็นอนันตรปัจจัยให้มโนวิญญาณธาตุเกิด การเกิดติดต่อกันอย่างนี้ เรียกว่า อนันตรปัจจัย

5. สมนันตรปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นลำดับที่สม่ำเสมอ เรียกว่า สมนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย มีความหมายเหมือนกันกับอนันตรปัจจัย ฉะนั้นจึงจะไม่อธิบายอีก

6. สหชาติปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเกิดร่วมกัน เรียกว่า สหชาติปัจจัย ลักษณะของธรรมที่อุดหนุนโดยเกิดร่วมกัน มีความหมายว่า เมื่อมีสิ่งนั้นเกิดแล้วก็ป็นชนวนให้สิ่งนั้นเกิดตามมาด้วย เหมือนดวงไฟเป็นปัจจัยให้แสงสว่างเกิดขึ้นฉะนั้น ดวงไฟเป็นสหชาติปัจจัยให้แสงสว่างเกิด เพราะถ้าดวงไฟไม่เกิด แสงสว่างก็ไม่เกิด สหชาติปัจจัยมี 6 ประเภท คือ

1. นามขันธ์ 4 คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นสหชาติปัจจัยคือ เกิดร่วมกันเสมอ หมายความว่า เมื่อมีเวทนาจึงต้องมีสัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือเมื่อมีวิญญาณก็ต้องมีเวทนา สัญญา สังขาร ตามมาด้วย

2. มหาภูตรูป คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นสหชาติปัจจัย คือ เกิดร่วมกันเสมอ คือ เมื่อมีธาตุดิน ก็ต้องมีธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลมอยู่ด้วย

3. นามและรูป เป็นสหชาติปัจจัย คือ เกิดร่วมกันในขณะปฏิสนธิ หมายถึงว่าในขณะปฏิสนธิ นั้น เมื่อมีนามแล้วจะต้องมีรูปเกิดตามมาด้วย

4. จิตเจตสิกเป็นสหชาติปัจจัยให้รูปเกิดจากจิตเกิดขึ้น หมายความว่า เมื่อมีจิตเจตสิกแล้ว จะต้องมีการเกิดจากจิตเกิดขึ้น เช่น รูปที่เกิดจากจิตเกี่ยวกับการหัวเราะ การหัวเราะนั้นเกิดขึ้นมาเพราะมีจิตเจตสิกหัวเราะ

5. มหาภูตรูป เป็นสหชาติปัจจัย คือ เกิดร่วมกับรูปอาศัย (อุปาทายรูป) ตัวอย่างเช่น เมื่อมีมหาภูตรูปของคนเกิดขึ้น มหาภูตรูปนั้นก็จะมีตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น เกิดขึ้นด้วยตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น เป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด เมื่อมหาภูตรูปไม่เกิด ตา หู จมูก ลิ้น ก็จะเกิดไม่ได้

6. หทยวัตถุ คือ เนื้อหัวใจอันเป็นที่อาศัยของมโนธาตุ เป็นสหชาติปัจจัยแก่ธรรมที่ไม่มีการเกิดในกาลบางคราว แต่ในบางคราวก็ไม่เป็นสหชาติปัจจัย

7. อัญญมัญญปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยคำจุนกันและกัน เรียกว่า อัญญมัญญปัจจัย ลักษณะการคำจุนกันและกัน ของปัจจัยชนิดนี้ คือ ช่วยคำจุนกันและกันให้ตั้งอยู่ได้ เหมือนไม้ 3 ท่อน ช่วยคำจุนกันให้ตั้งอยู่ได้ ถ้าไม้ 3 ท่อนนั้นท่อนใดท่อนหนึ่ง ล้มลงเสีย อีก 2 ท่อนก็ตั้งอยู่ไม่ได้ อัญญมัญญปัจจัยมี 3 ประการ คือ

1. นามขันธ์ 4 คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เกิดขึ้น คำจุนกันและกันไว้
2. มหาภูตรูป 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เกิดคำจุนกันและกันไว้
3. นามและรูปเกิดคำจุนกันและกันไว้ในขณะปฏิสนธิ

8. นิสสยปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นที่อาศัย เรียกว่า นิสสยปัจจัย ลักษณะของธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นที่อาศัย มีความหมายว่า เป็นที่อาศัยของสิ่งอื่นเหมือนแผ่นดินเป็นที่อาศัยของต้นไม้ หรือเหมือนกระดาษเป็นที่รองรับภาพเขียน นิสสยปัจจัยมี 6 เหมือนในสหชาติปัจจัย มีต่างกันอยู่ข้อที่ 6 คือ ในข้อที่ 6 ของนิสสยปัจจัย ท่านกล่าวว่า ตาเป็นที่อาศัยเกิดของความรู้ทางตา และเจตสิกที่เกิดร่วมกับความรู้ทางตา (สัมปยุตตธรรม) หทยวัตถุ หรือเนื้อหัวใจ เป็นที่อาศัยเกิดของมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ

9. อุปนิสสยปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง เรียกว่า อุปนิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัยมี 3 ประการ คือ

1. อารัมมณูปนิสสย คือ ธรรมที่อาศัยอารมณ์อย่างหนักแน่น เช่น คนถวายทานรักษาศีล ด้วยจิตชื่นชม จิตเจตสิกย่อมค้ำนั่งอยู่ในบุญอันเกิดจากการถวายทานและรักษาศีลนั้นอย่างหนักแน่น อารัมมณูปนิสสยกับอารัมมณริปติปัจจัย มีลักษณะเหมือนกัน มีต่างกันเล็กน้อย คือ อารัมมณริปติปัจจัย คือ อารมณ์ที่ทำให้จิตเจตสิกยึดหน่วงอย่างหนัก ส่วนอารัมมณูปนิสสยปัจจัย คือ อารมณ์ที่ทำให้จิตและเจตสิกมีกำลังมาก

2. อนันตรูปนิสสย มีลักษณะเหมือนอนันตรปัจจัย คือ ชั้นอันเป็นกุศลก่อน ๆ เป็นที่อาศัยเกิดอย่างมีกำลังของชั้นที่เป็นกุศลหลัง ๆ โดยใจความก็คือดวงแรก เป็นจิตที่มีกำลังที่ยังจิตดวงหลังให้เกิดขึ้นได้

3. ปกตูปนิสสย คือ ธรรมที่เป็นปัจจัยให้ทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เพราะมีศรัทธาจึงถวายทาน เพราะมีศรัทธาจึงรักษาศีล หรือเพราะมีปัญหาจึงถวายทาน เพราะมีปัญหาจึงรักษาศีล ดังนั้นศรัทธากับปัญญาก็เป็นตัวปกตูปนิสสย คือ เป็นตัวอาศัยให้เกิดการทำทานและรักษาศีล

10. ปุเรชาติปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเกิดขึ้นก่อน เรียกว่า ปุเรชาติปัจจัย ลักษณะของปุเรชาติปัจจัยก็คือเป็นปัจจัยที่เกิดก่อน แล้วตนก็ให้สิ่งอื่นเกิดขึ้นมา เช่น ประสาทตาเป็นปัจจัยเกิดก่อนความรู้ทางตา ถ้าประสาทตาไม่มี ความรู้ทางตาก็ไม่เกิด ความรู้ทางตาจะเกิดได้ต้องมีประสาทตาก่อน ดังนั้นประสาทตาจึงเป็นปุเรชาติปัจจัยของความรู้ทางตา ประสาทหู จมูก ลิ้น กาย ก็มีน้อยเดียวกัน คือ เป็นปุเรชาติปัจจัยของความรู้ทางหู ความรู้ทางจมูก เป็นต้น

11. บัจฉาชาติปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเกิดภายหลัง เรียกว่า บัจฉาชาติปัจจัย ลักษณะของบัจฉาชาติปัจจัยคือ อุปถัมภ์ รูปธรรมที่เกิดก่อน เหมือนเจตนาของลูกแรงที่หวังอาหารช่วยอุปการะแก่ลูกแรงไว้

ข้อเปรียบเทียบนี้จะหมายถึงว่า ลูกแรงไม่มีอาหารกิน ซึ่งน่าจะตายแล้ว แต่ยังมีชีวิตอยู่ได้ก็ เพราะความหวังที่จะได้อาหารมากิน ความหวังในอาหารนั่นเองที่เกิดภายหลังร่างกายของแรง ช่วยพยุงให้ร่างกายของแรงดำรงอยู่ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตและเจตสิกที่เกิดภายหลังเป็น ปัจจัยแก่ร่างกายนี้ซึ่งเกิดก่อน

12. อาเสวนปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยการเสพข้าซาก เรียกว่า อาเสวนปัจจัย ลักษณะของอาเสวนปัจจัยคือ การทำดีบ่อย ๆ ย่อมเพิ่มกำลังทำความดีมากขึ้น เหมือนการทำความเพียรตอนแรก ๆ ย่อมเป็นปัจจัยให้ทำความเพียรเพิ่มขึ้นในตอนหลัง อาเสวนปัจจัยมี 3 คือ ธรรมเป็นกุศลก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ธรรมเป็นกุศลหลัง ๆ ธรรมเป็นอกุศลก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ธรรมอกุศลหลัง ๆ ธรรมเป็นกลาง ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเป็นกลาง ๆ ในตอนหลัง ๆ ถ้าจะกล่าวให้เข้าใจง่าย ก็คือ การทำดีครั้งแรกเป็นปัจจัยให้ทำดีครั้งที่ 2 ที่ 3 การทำชั่วครั้งแรกเป็นปัจจัยให้ทำความชั่วครั้งที่ 2 ที่ 3 การทำความดี ทำความชั่วครั้งแรกนั่นเอง เรียกว่า เป็นอาเสวนปัจจัย คือ การเสพข้าซาก

13. กัมมปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นกรรม เรียกว่า กัมมปัจจัย ลักษณะของกัมมปัจจัย ก็คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นปัจจัยให้เกิดวิบากขั้นต้น และรูปที่เกิดจากกรรมที่เกิดต่างขณะกัน ที่เป็นขณะเดียวกัน เช่น เจตนาเป็นปัจจัยแก่กรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา และแก่รูปที่มีเจตนาเป็นสมุฏฐาน

14. วิปากปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นผลเรียกว่า วิปากปัจจัย ธรรมที่เป็นวิปากนั้น เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดจากกรรมในปฏิสนธิกาล และเป็นปัจจัยแก่กรรมที่สัมปยุตด้วย วิปากจิตนั้นในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล

15. อาหารปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นอาหาร เรียกว่า อาหารปัจจัย คำว่าอาหาร แปลว่า สิ่งที่น่ามาซึ่งชีวิต อาหารมี 4 ชนิด คือ 1. อาหารที่เกิดจากข้าว (กพพิงการอาหาร) 2. อาหารเกิดจากผัสสะ (ผัสสอาหาร) 3. อาหารคือเจตนา (มโนสัญเจตนาอาหาร) 4. อาหารคือวิญญาณ (วิญญาณาหาร)

อาหารที่เกิดจากข้าว เป็นปัจจัยแก่ร่างกายให้ดำรงอยู่ ส่วนอาหารอีก 3 เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรม (คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) และเป็นปัจจัยแก่รูปซึ่งมีสัมปยุตตธรรมนั้นเป็นสมภูฐาน

16. อินทรีย์ปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน เรียกว่า อินทรีย์ปัจจัยอินทรีย์ปัจจัยมี 22 คือ 1. ตา 2. หู 3. จมูก 4. ลิ้น 5. กาย 6. ใจ 7. ความเป็นหญิง 8. ความเป็นชาย 9. ความมีชีวิต 10. ความสุข 11. ความทุกข์ 12. โสมนัส 13. โทมนัส 14. ความเฉย ๆ 15. ความเชื่อ 16. ความเพียร 17. สติ 18. สมาธิ 19. ปัญญา 20. มรรคจิตของพระโสดาบัน 21. ผลจิตของพระโสดาบัน 22. ปัญญาของพระอรหันต์

ธรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เรียกว่า อินทรีย์ ก็เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน เช่น ตา เป็นใหญ่ในการเห็นรูป หูเป็นใหญ่ในการฟังเสียง จะใช้หูมาดูรูป หรือจะใช้ตามาฟังเสียงหาได้ไม่ ความเป็นใหญ่อย่างนี้ที่กล่าวมานี้ เรียกว่า อินทรีย์

อินทรีย์ที่เป็นประสาท เช่น ตา เป็นต้น เป็นปัจจัยให้เกิดนามธรรม คือ จิตเจตสิก ส่วนอินทรีย์ที่เหลือเป็นปัจจัยได้ทั้งรูปธรรม และนามธรรม

17. ฌานปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นฌาน เรียกว่า ฌานปัจจัย องค์ฌาน 7 มี วิตกเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่เวทนา สัญญา และวิญญาณ (สัมปยุตตธรรม) และเป็นปัจจัยแก่รูป คือ ร่างกายที่เกิดจากองค์ฌานนั้น

18. มัคคปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยเป็นทางเดิน เรียกว่า มัคคปัจจัย องค์มรรค 12 ตามที่กล่าวมาแล้ว

ในบทที่ 9 เป็นธรรมอุปการะ คือ เป็นทางเดินแก่สัมปยุตธรรม คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดขึ้นเพราะองค์มรรคนั้นเป็นสมมุติฐาน

19. สัมปยุตตปัจจัย

ธรรมที่อุคตหนุนโดยประกอบพร้อมกัน เรียกว่า สัมปยุตตปัจจัย ลักษณะที่อุคตหนุนโดยประกอบพร้อมกัน ก็คือ อรูปธรรม (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกันเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน ต่างเป็นปัจจัยแก่กันและกัน

20. วิปยุตตปัจจัย

ธรรมที่อุคตหนุนโดยไม่ประกอบกัน เรียกว่า วิปยุตตปัจจัย ลักษณะที่อุคตหนุนโดยไม่ประกอบกัน เรียกว่า วิปยุตตปัจจัย คือ รูปธรรม เป็นปัจจัยโดยไม่ประกอบพร้อมกันกับนามธรรม แม้นามธรรมก็เป็นปัจจัยโดยไม่ประกอบพร้อมกันกับรูปธรรม วิปยุตตปัจจัยมี 3 ประการ คือ

1. สหชาติวิปยุต คือ กุศลชั้นที่ เกิดพร้อมกันเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดจากจิต
2. ปัจจชาติวิปยุต คือ กุศลชั้นที่ เกิดหลัง ๆ เป็นปัจจัยแก่กายที่เกิดขึ้นก่อน
3. ปุเรชาติวิปยุต คือ ประสาทตา เป็นปัจจัยโดยไม่ประกอบกันโดยเกิดก่อนของความรู้ทางตา (จักขุวิญญาณ) ฯลฯ ประสาทกายเป็นปัจจัยโดยไม่ประกอบกันโดยเกิดก่อนของความรู้ทางกาย (กายวิญญาณ) วัตถุ (หัวใจ) เป็นปัจจัยไม่ประกอบกันโดยเกิดก่อนของกุศลชั้น และอกุศลชั้น

21. อัตถปัจจัย

ธรรมที่อุคตหนุนโดยมีอยู่ เรียกว่า อัตถปัจจัย ลักษณะที่อุคตหนุนโดยมีอยู่ คือ เมื่อมีธรรมเช่นนี้ ธรรมเช่นนั้นจึงมีตามมาด้วย อัตถปัจจัยมี 7 คือ

1. อรูปชั้น 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกัน คือ เมื่อมีเวทนา สัญญาก็มี เมื่อมีสัญญา วิญญาณก็มี เป็นต้น
2. มหาภูตรูป 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกัน คือ เมื่อมีธาตุดิน ธาตุน้ำ ก็มี เป็นต้น
3. นามและรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันในขณะปฏิสนธิ คือ เมื่อมีนามก็มีรูปด้วย

4. จิตเจตสิก เป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดจากจิต คือ เมื่อมีจิตเจตสิก ก็มีรูปซึ่งมีจิตเจตสิก นั้นเป็นสมุฏฐาน

5. มหาภูตรูป 4 เป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป คือ เมื่อมีมหาภูตรูปก็มีอุปาทายรูป คือ ตา หู จมูก เป็นต้น

6. อายุตนะ เป็นปัจจัยโดยความมีอยู่แก่วิญญาณ คือ เมื่อมีประสาทตาก็มีความรู้ทาง ตา มีประสาทหูก็มีความรู้ทางหู เป็นต้น

7. เนื้อหัวใจ (วัตถุ) เป็นปัจจัยโดยความมีอยู่แก่มนธาตุ และมนวิญญาณ ธาตุ คือ เมื่อมีเนื้อหัวใจก็มีมนธาตุ และมนวิญญาณธาตุ

22. นัตถิปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยความไม่มี เรียกว่า นัตถิปัจจัย ลักษณะที่อุดหนุนโดยความไม่มี คือ เปิดโอกาสให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นต่อจากตน หมายความว่า ตนต้องดับไปก่อน แล้วธรรมอื่นจะเกิดขึ้น การที่ตนดับไปนั่นเอง เรียกว่า นัตถิปัจจัย เพราะเป็นโอกาสให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น จิตดวง หนึ่งดับไปเป็นปัจจัยให้จิตดวงหลังเกิดขึ้นในทันทีทันใด เรียกว่าอุดหนุนโดยความไม่มี

23. วิคตปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยการหายไป เรียกว่า วิคตปัจจัย ลักษณะที่อุดหนุนโดยการหายไป ก็คือ นัตถิปัจจัยนั่นเอง เช่น จิต เจตสิกที่ดับไป หรือหายไป เป็นปัจจัยแก่จิตเจตสิกที่จะเกิด ต่อมา

24. อวิคตปัจจัย

ธรรมที่อุดหนุนโดยไม่หายไปไหน เรียกว่า อวิคตปัจจัย อวิคตปัจจัยก็คือ อัตถิปัจจัย หนึ่งเอง เพราะเมื่อไม่หายไป ก็คือ ยังมีอยู่หนึ่งเอง ฉะนั้นขอให้ทราบความหมายในอวิคตปัจจัย เหมือนกับอัตถิปัจจัยหนึ่งเถิด

ปัจจัยทั้ง 24 นี้ ท่านจัดเป็นหมวดได้ 6 หมวด คือ

1. นามเป็นปัจจัยแก่นาม 6 ปัจจัย

2. นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป 5 ปัจจัย
3. นามเป็นปัจจัยแก่รูป 1 ปัจจัย
4. รูปเป็นปัจจัยแก่นาม 1 ปัจจัย
5. บัญญัติ นาม รูปเป็นปัจจัยแก่นาม 2 ปัจจัย
6. นามรูปเป็นปัจจัยแก่นาม 9 ปัจจัย

นามเป็นปัจจัยแก่นาม 6 ปัจจัย

นามเป็นปัจจัยแก่นามด้วยกัน โดยปัจจัย 6 ประการ คือ จิตเจตสิกที่ดับไปแล้ว เป็นปัจจัยแก่จิตเจตสิกที่เกิดติดต่อกันด้วยปัจจัย 6 คือ

1. อนันตรปัจจัย
2. สมนันตรปัจจัย
3. นัตถิปัจจัย
4. วิคตปัจจัย
5. อาเสวนปัจจัย
6. สัมปยุตปัจจัย

นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป 5 ปัจจัย

นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป โดยปัจจัย 5 ประการ คือ ปัจจัย 3 คือ เหตุ ฌาน มรรค เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกับคน ด้วยปัจจัย 3 ประการ คือ

1. เหตุปัจจัย
2. ฌานปัจจัย
3. มัคคปัจจัย

เจตนาที่เกิดพร้อมกันเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน และเจตนาที่เกิดต่างขณะกัน เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดเพราะอาศัยเจตนาอัน ดั ปัจจัย 1 ปัจจัย คือ กัมมปัจจัย

นามขันธ์ 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกัน เป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกับตน ด้วยปัจจัย 1 ปัจจัย คือ วิบากปัจจัย

รวมเป็นนามที่เป็นปัจจัยแก่นามรูป 5 ปัจจัย คือ

1. เหตุปัจจัย
2. ฌานปัจจัย
3. มัคคปัจจัย
4. เหตุปัจจัย
5. วิปากปัจจัย

นามเป็นปัจจัยแก่รูป 1 ปัจจัย

นามเป็นปัจจัยแก่รูป 1 ปัจจัย คือ จิตเจตสิกที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดก่อน ด้วยปัจจัย 1 ปัจจัย คือ ปัจฉาชาติปัจจัย

รูปเป็นปัจจัยแก่นาม 1 ปัจจัย

รูปที่เป็นปัจจัยแก่นาม 1 ปัจจัยคือ วัตถุ 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นปัจจัยแก่ความรู้ (วิญญาณธาตุ 7) ในประวัติศาสตร์และอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ทางกาย เป็นปัจจัยแก่ความรู้ทางทวารทั้ง 5 (ปัญญาทวาราวีถี) ด้วยปัจจัย 1 คือ บุเรชาติปัจจัย

บัญญัตินามรูปเป็นปัจจัยแก่นาม 2 ปัจจัย

บัญญัตินาม รูป เป็นปัจจัยแก่นาม คือ จิตเจตสิก โดยความเป็นอารมณ์ของจิตเจตสิก ด้วยอาร์มมณปัจจัย และโดยความเป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้าด้วยอุปนิสสยปัจจัย

รวมบัญญัติ นาม รูป เป็นปัจจัยแก่จิตเจตสิกด้วยปัจจัย 2 คือ

1. อาร์มมณปัจจัย
2. อุปนิสสยปัจจัย

นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูป 9 ปัจจัย คือ

1. อธิปติปัจจัย
2. สหชาติปัจจัย
3. อัญญมัญญปัจจัย
4. นิสสยปัจจัย

5. อาหารปัจจัย
6. อินทรีปัจจัย
7. วิปยุตตปัจจัย
8. อัถติปัจจัย
9. อวิคตปัจจัย

นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูปโดยปัจจัยทั้ง 9 นั้นมีอธิบายดังนี้

อธิปัจจัย 2 ประการ

เมื่อมีอิทธิบาท 4 อย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดพร้อมกัน ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกับตน เรียกว่า สหชาติปัจจัย ส่วนจิตเจตสิกยึดอารมณ์ใดหนักแน่น อารมณ์นั้น เรียกว่า อารัมมหาริปัจจัย

สหชาติปัจจัย 3 ประการ

นามชั้น 4 ที่เกิดพร้อมกัน จะเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกับนามชั้น 4 นั้น โดยสหชาติปัจจัย

มหาภูตรูป 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปที่เกิดพร้อมกับมหาภูตรูปนั้น ด้วยสหชาติปัจจัย

เนื้อหัวใจ (หทยวัตถุ) และนามชั้น 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกันด้วยสหชาติปัจจัยในขณะปฏิบัติ

อัญญมัญญปัจจัย 3 ประการ

จิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ด้วยอัญญมัญญปัจจัย

มหาภูตรูป 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ด้วยอัญญมัญญปัจจัย

ในขณะปฏิบัติ เนื้อหัวใจ (หทยวัตถุ) และนามชั้น 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ด้วยอัญญมัญญปัจจัย

นิสยปัจจัย 3 ประการ

จิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน และแก่รูปที่เกิดพร้อมกับตน มหาภูตรูป 4 เป็นปัจจัยแก่กันและกัน และแก่อุปาทายรูป ด้วยสหชาตนิสยปัจจัย เพราะอิงอาศัยเกิดพร้อมกัน

ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นปัจจัยแก่ความรู้ (วิญญูณธาตุ 7) 7 ประการ (ความรู้ 7 ประการ คือ ความรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย 5 ประการ รวมกับมโนธาตุ 1 และมโนวิญญูณธาตุ 1 จึงรวมเป็นความรู้ 7 หรือวิญญูณธาตุ 7 ประการ) ด้วยวัตถุประสาทปัจจัย เพราะประสาททั้ง 6 นั้น เป็นที่อิงอาศัยเกิดของความรู้ 7 ประการ และเกิดก่อนจิต

เนื้อหัวใจที่เกิดพร้อมกับจิตดวงที่ 17 นับถอยหลังจากจุดจิต เป็นปัจจัยที่อิงอาศัยของจิตอีก 16 ดวงที่เหลือ ด้วยวัตถุอารมณ์ประสาทนิสยปัจจัย

อาหารปัจจัย 2 ประการ

อาหาร คือ ข้าว เป็นปัจจัย คือ อุปการะแก่รูปกาย ชื่อรูปอาหารปัจจัย

นามอาหาร คือ ผัสสะ มโนสัญญาเจตนา และวิญญูณ เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน ชื่อนามอาหารปัจจัย

อินทรีย์ปัจจัย 3 ประการ

ประสาท 5 เป็นอุปการะแก่ความรู้ (วิญญูณ 5) อย่างใดอย่างหนึ่งมีความรู้ทางตา เป็นต้น เรียกว่า วัตถุประสาทอินทรีย์ปัจจัย

อินทรีย์ คือ ความมีชีวิตของรูป (รูปชีวิตินทรีย์ปัจจัย) เป็นปัจจัย คือช่วยอุปการะรูปที่เกิดจากกรรม เรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์ปัจจัย

นามอินทรีย์ 8 คือ ชีวิต ใจ เวทนา ศรัทธา วิริยะ สติ สมภาณี ปัญญา เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกับตน เรียกว่า สหชาตอินทรีย์ปัจจัย

วิปยุตตปัจจัย 3 ประการ

ในขณะที่ปฏิสนธิ เนื้อหัวใจ (หทยวัตถุ) เป็นปัจจัย คือ ช่วยอุปการะให้เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญูณเกิดได้ และจิตเจตสิกเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกับตน เรียกว่าสหชาตวิปยุตตปัจจัย

เจตสิกที่เกิดภายหลัง เป็นปัจจัย คือ ช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดก่อน เรียกว่าปัจจัยชาติวิปยุตตปัจจัย

ในประวัติศาสตร์ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นปัจจัยให้เกิดความรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มโนธาตุ (วิญญาณธาตุ 7) เรียกว่า ปุระชาติวิปยุตตปัจจัย

อัติปัจจัย

จิต เจตสิก รูป ยังคงมีอยู่ด้วยอำนาจเกิดร่วมก็ดี เกิดก่อนก็ดี มีวัตถุเกิดก่อนก็ดี มีอารมณ์เกิดก่อนก็ดี เกิดหลังก็ดี อาหารก็ดี ชีวิตรูปก็ดี ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยความมีอยู่ (อัติปัจจัย)

อวิคตปัจจัย

จิต เจตสิก รูป ที่ยังไม่หายไปนั้น คือ อวิคตปัจจัย อวิคตปัจจัยมีลักษณะเหมือนกันกับอัติปัจจัยทุกประการ

ตามที่กล่าวมานี้คือ นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูป 9 ปัจจัย

สรุปบทที่ 10

ธรรมที่อาศัยกันให้เกิดความเป็นสัตว์เป็นชีวิตนั้น โดยสรุปแล้วก็คือ ความไม่รู้ความจริง เป็นเหตุก่อบุญบาป เมื่อมีบุญบาป วิญญาณก็เกิดขึ้น เมื่อวิญญาณปฏิสนธิขึ้นแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามและรูป หมายถึงเวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ พร้อมกับรูปร่าง เมื่อมีนามและรูปแล้ว นามและรูปนั้นจะเป็นปัจจัยก่อให้เกิดอายตนะ คือ เกิดตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อมีอายตนะทั้ง 6 ก็เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ คือ การกระทบกันระหว่างตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น เป็นต้น เมื่อตากับรูปเป็นต้น กระทบกันก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึก สุขทุกข์ เมื่อมีสุขทุกข์ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา คือ ความอยากในอารมณ์ เมื่อมีตัณหา ตัณหา นั้นจะเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน เมื่อมีอุปาทาน ก็เป็นปัจจัยให้เกิดกัมมภพ คือ วิชาภจิต เมื่อมีภพหรือวิชาภจิตภพหรือวิชาภจิตนั้นจะเป็นปัจจัยให้มีชาติหรือการเกิดใหม่ เมื่อมีการเกิดใหม่ก็ จะมีความแก่ ความตาย และทุกข์อื่น ๆ ตามมา

ถ้าจะไม่ให้มีชาติก็ต้องดับภพ จะดับภพได้ต้องดับอุปาทาน อุปาทานจะดับได้ จะต้องดับตัณหา ตัณหาจะดับได้ต้องดับเวทนา เวทนาจะดับได้ต้องดับผัสสะ ผัสสะจะดับได้จะต้องดับอายตนะ อายตนะจะดับได้ต้องดับนามรูป นามรูปจะดับได้ต้องดับวิญญาณก่อน วิญญาณจะดับได้ต้องดับบุญบาปให้หมด บุญบาปจะดับไปได้ก็ต้องดับความไม่รู้ โดยประการ ฉะนั้นความเป็นสัตว์เป็นชีวิตก็จะเป็นอันยุติลง

ส่วนปัจจัย 24 อันเป็นปัจจัยในปฏิภูมานั้น ในอภิธรรมัตถสังคหะท่านสรุปไว้ว่า ปัจจัย ทั้งหมดโดยสรุปมี 4 ปัจจัยเท่านั้นคือ

1. อารัมมณปัจจัย
2. อุปนิสสยปัจจัย
3. กัมมปัจจัย
4. อัตถิปัจจัย

ในปัจจัยทั้ง 24 นั้น ไม่มีปัจจัยไหนเลยที่ไม่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิก แต่ละ ปัจจัยล้วนเป็นอารมณ์ของจิตเจตสิกได้ทั้งสิ้น ดังนั้นจึงสรุปลงในอารัมมณปัจจัย

ปัจจัยทั้ง 24 นั้น ล้วนเป็นที่อาศัยของจิตเจตสิกได้ทั้งหมด ดังนั้นปัจจัยทั้ง 24 นั้น จึงสรุปลงในอุปนิสสยปัจจัย

ปัจจัยทั้ง 24 นั้น ไม่พ้นสภาพความเป็นกรรมไปได้ เมื่อทุกปัจจัยมีสภาพเป็นกรรม
เช่นนี้ จึงสรุปลงในกัมมปัจจัยได้อีกปัจจัยหนึ่ง

ก็ปัจจัยทั้งหมดนั้น มีอยู่จริง ๆ ทั้งโดยปรมาตถ์ และทั้งโดยโลกสมมติ ฉะนั้นปัจจัย
ทั้ง 24 จึงรวมอยู่ในอตฺถิปัจจัย

ตัวอย่างข้อสอบบทที่ 10

1. ปฏิจจสมุปปาท และปฏิฐาน แปลว่าอะไร พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิฐานไว้ในพระไตรปิฎกส่วนไหน ?
2. อวิชชา แปลว่าอะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง บอกมาให้ครบ ?
3. คำว่า อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารนั้น หมายถึงให้เกิดอะไร อธิบาย
4. จงอธิบายศัพท์ดังต่อไปนี้
 1. กายสังขาร
 2. วจีสังขาร
 3. จิตสังขาร
5. จงอธิบายประโยคต่อไปนี้
 1. วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป
 2. นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะ
 3. อายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ
 4. ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา
6. สังเขป 4 ในปฏิจจสมุปปาทนั้น คืออะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง จงอธิบายพอเข้าใจ
7. คำว่าภพที่อธิบายไว้ในปฏิจจสมุปปาท มีเท่าไร อะไรบ้าง จงอธิบายภพแต่ละชนิดมาให้เข้าใจ
8. อาการ 20 ในปฏิจจสมุปปาท คืออะไร อธิบายให้ละเอียด
9. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ทราบแล้ว แต่อยากทราบว่าความดับทุกข์จะเกิดได้เพราะดับอะไร จงอธิบายถึงความดับที่เป็นเหตุผลสืบต่อ ๆ กันไปด้วย ?
10. ปฏิฐานมีปัจจัยเท่าไร อะไรบ้าง จงยกปัจจัยข้อที่หนึ่งมาอธิบายพอเข้าใจ ?